

**СЕЋАЊЕ НА ПРВИ СВЕТСКИ РАТ – ПРОЈЕКАТ ИДЕНТИТЕТ
И СЕЋАЊЕ: ТРАНСКУЛТУРАЛНИ ТЕКСТОВИ
ДРАМСКИХ УМЕТНОСТИ И МЕДИЈА (СРБИЈА 1989-2014)**

**MEMORIES OF WORLD WAR I – PROJECT: IDENTITY AND MEMORY:
TRANSCULTURAL TEXTS OF DRAMATIC ARTS AND MEDIA
(SERBIA 1989-2014)**

Др Милена Драгићевић Шешић

**ПРЕДАТЕ ОЛТАРУ БОГИЊЕ ЛЕТЕ:
ЗАБОРАВЉЕНЕ У ИСТОРИЈИ –
НЕСТАЛЕ У ПОРОДИЧНОМ СЕЋАЊУ**

Милена Драгићевић Шешић¹
Факултет драмских уметности, Београд

ПРЕДАТЕ ОЛТАРУ БОГИЊЕ ЛЕТЕ: ЗАБОРАВЉЕНЕ У ИСТОРИЈИ – НЕСТАЛЕ У ПОРОДИЧНОМ СЕЋАЊУ²

Апстракт

Предмет истраживања овог рада јесте култура сећања и политика заорава савременог српског друштва – испитивање начина на који се преноси породично сећање о женама (мајкама, бакама, сестрама...) и њиховим „улогама“ током Првог светског рата. Циљ истраживања је да утврди артефакте и наративе којима се преноси интергенерацијско сећање – те да утврди шта је то што се активно памти, а посебно шта је то што се потискује и заораваља. И да ли уопште постоје „места сећања“ од значаја за породицу која се обележавају кроз генерације? У истраживању ћемо користити Конертонову типологију модела заорава која обухвата: Репресивно брисање из историје, Прескриптивно брисање, Заорава који је неопходан (конститутиван) у изградњи нових идентитета, Структурална амнезија, Заорава као поништавање, Заорава као планирана „нејасноћа“ и Заорава као понижавајућа тишина.

Имајући у виду да су жене у Србији (али и жене на подручју Аустроугарске) остале бар 3,5 године саме (а у Србији јужно од Саве и Дунава и више, практично од Првог балканског рата), водећи не само домаћинство већ и газдинство и породичну радњу/занат/другу активност која је доносила приход, преузеле су на себе улоге које им у дотадашњем патријархалном друштву нису припадале. Ипак, у колективном сећању, како у „официјелном“ тако и у породичном, том животу „у позадини“ није дато одговарајуће место. Чини се да сна-

1 msesic@gmail.com

2 Овај текст је настао у оквиру рада на пројекту бр. 178012 „Идентитет и сећање: транскултурални текстови драмских уметности и медија (Србија 1989-2014)“ Факултета драмских уметности (Универзитет уметности у Београду), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

жни доминирајући наративи: наратив мучеништва албанске голго-те и херојски наратив победе (од Церске битке до пробоја Солунског фронта) нису дозволили индивидуалним женским сећањима (чак и када су она везана за херојске акте или за трпљење, мучеништво) да се преточе у колективне наративе. Изузетак су дакако наративи жена-бораца и жена-болничарки, који су успели да буду прихваћени у официјелним политикама сећања, па се из њих пренели и у шири колективна сећања народа. Стога ће ово истраживање настојати да одреди моделе сећања и политике заборављања кључне у патријархалном културном обрасцу, не водећи рачуна о „поузданости сведочења”, јер није циљ спознавање историјске истине, већ меморијских пракси породица у Србији данас.

Кључне речи

политика сећања, политика заборављања, породично сећање, родне улоге, патријархални обрасци сећања; наративи сећања, артефакти сећања, Први светски рат, Србија, интергенерацијски пренос сећања.

Увод

Иако један од највећих стручњака у политици сећања, Пол Конертон (Paul Connerton) сматра да смо неправедни што по правилу памћење сматрамо врлином, а заборав злом, полазиште овог рада је управо то. Заборав јесте зло, огроман недостатак за културу једног народа, као и за развој друштвених вредности и идентитета у целини. Наравно да политике памћења траума и срамотних догађаја захтевају различите стратегије и тактике прихватања, разумевања и интерпретације, које ће ићи од оних које се заснивају на чињеницама и научном приступу (музеолошко-научне интерпретације), преко архивирања и ре-интерпретирања, давања других значења догађајима (рецимо питањима колаборације са окупатором), па све до потпуног брисања из сећања – до заборављања.

Међутим, занимљиво је испитати зашто се догађаји које сви сматрају великим и значајним – попут осигуравања живота, одржања породице и домаћинства – суштински не памте, иако у себи не само што не носе ништа срамотно, већ напротив, често би могли да представљају херојску причу о опстанку, самоодржању, солидарности.

Стога ћемо поћи од седам типова заборављања, утврђених у теорији према Полу Конертону:

- Репресивно брисање из историје,
- Прескриптивно брисање,
- Заборав који је неопходан (конститутиван) у изградњи нових идентитета,
- Структурална амнезија,
- Заборав као поништавање,
- Заборав као планирана „нејасноћа“,
- Заборав као понижавајућа тишина.

Свих ових седам типова заборава лако се могу наћи у националним политикама сећања, посебно у балканским државама опседнутим изградњом нових, херојских идентитета, у којима цивилна сећања сопственог народа јесу неважна подједнако колико и сећање „других“, оних са којима се делила заједничка територија – а који нису „ми“. Међутим, питање је да ли ови типови одговарају типовима „породичног заборављања“. И овај рад ће покушати да тестира Конертонovu матрицу као методолошку основу за истраживање ширих политика заборава.

Стога, иако то није предмет овог рада, чини се да је важно да се истражи и како друштва заборављају, јер социјалне политике заборава несумњиво утичу на вредносне обрасце и матрице које се преносе кроз породична и друга колективна сећања (градова, села, установа...) и указују на могуће моделе породичног памћења и заборава. У истраживању институционалних политика заборава, још два типа ових политика су утврђена (Драгићевић Шеших и Стефановић, 2014), посебно оних који су непосредно везани за организационе културе које се негују у институционалним системима.

Дакле, рад се неће бавити истраживањем реалних улога жена, већ културом породичног сећања која те улоге памти или заборавља, те посебно типовима заборава једног друштва које и даље чува културу сећања у складу са нормама патријархата.

Истраживање је обухватило 50 породица из различитих делова Србије и региона, а вршено је методом интервјуа заснованог на видео-сведочењу (уз неопходна питања да би се подстакло сећање и говор) као и

етнографску анализу (посматрање ситуације пре и током видео-сведочења, односа у породици, места које имају одређени артефакти, итд.).

Ових 50 породица обухваћених истраживањем долазе и из градских и сеоских домаћинстава широм Србије и региона: од Златиборског краја до источне Србије, од Војводине до Врања, укључујући и породице пореклом из српских крајева некадашње Аустроугарске монархије а које су данас делови Хрватске и Босне и Херцеговине, а чији потомци данас живе у Србији, будући да и та искуства треба да постану део колективног сећања грађана Србије³.

Политике заборава у друштвеним комуникативним оквирима XX века

Породични културни обрасци (понашање) условљени су другачијим вредностима, често зависе од етничких и географских карактеристика (вредности, навике, ставови...), посебно од нивоа образовања, руралности или урбаности, што све опредељује стил живота породице. С друге стране, члан породице има и слободу да прихвати или одбије породичан начин живота и вредности, слободу коју му често организација у којој ради не дозвољава. Сама чињеница да се породица „не може изабрати“, даје више могућности да се њени обрасци „одбијају“ и не прихвате, док с друге стране, ако су нам вредности и обрасци установе неприхватљиви – очекује се да у тој установи не наставимо да радимо, да изаберемо другу чија ће нам организациона култура бити прихватљива. Стога истраживање стилова живота често води ка грубим типологијама (тако Весна Пешић још 1972. утврђује само 4 стила живота), или типологијама које су изузетно зависне од културних потреба и навика (Драгићевић-Шешић, 1984) или пак антрополошки утемељене (Загорка Голубовић, 1973).

Ипак, до сада ниједно истраживање није укључило културу сећања, дакле ни политику памћења ни политику заборава као један од елемената

3 Истраживачи: Страхиња Савић, Дуња Бабовић, Ева Шкорић, Јелена Михајловић, Маја Планинац, Стефан Ђорђевић, Марија Куљанин, Богдан Бабовић, Матија Илић, Маријана Стефановић, Мина Петровић, Дина Стипанић, Тијана Дракулић, Немања Веселиновић, Катарина Младеновић, Милица Бошковић, Тијана Поповић, Сара Ђуровић, Немања Ђеранић; Породице: Драгићевић-Митровић (Јагодина-Соко Бања), Лучић-Аџић (Чачак), Војтех (Ваљево-Београд), Стефановић-Бота, Павловић-Шешић (Чачак-Накучани), Шуљагић-Јокић (Златибор-Ваљево)

за закључивање о типу породичног културног обрасца и стила живота. Стога ћемо само посредно моћи да закључујемо о томе на који начин сваки од културних модела прихвата и прерађује трауматске догађаје (потискује или брише сећања на њих), чува сећање на њих кроз одређене, социјално прихватљиве наративе и како породични „топоси“ и артефакти учествују у породичној култури сећања.

Покушаћемо да Конертонову матрицу применимо на породичне моделе заборав, моделе који се вероватно разликују од средине до средине, од једног до другог културног модела. Јер сећање је увек у динамици, у међуодносу између реалног историјског искуства и друштвеног оквира комуникације унутар кога се одвија и породично комуницирање. Тако се чини да је овај друштвени оквир кључни за питања како памћења, тако још више и заборав, јер само тако можемо објаснити како је и из колективног, али и приватног и породичног сећања нестао један велики споменик – Споменик четири вере, споменик који су управо подигле жене Чачка погинулима у Првом светском рату. Како су се толико променили друштвени оквири комуникације да споменик који би по свему могао одговарати и новом, социјалистичком друштву, буде послат у заборав? Или се ти оквири суштински нису променили, те је заправо споменик који дижу жене, самостално, својом одлуком, толико сметајући управо стога, да бива заборављен више од седамдесет година у друштву које иначе слави ратнике, како партизанске првоборце из Другог, тако и Солунце из првог светског рата.

Покушаћемо да у наредној анализи покажемо могућности Конертонове категоризације у разумевању типова заборав и у нашој друштвеној пракси.

- 1. Репресивно брисање из историје.** Као друштвена (државна) политика то је сигурно једна од најчешћих политика и стратегија. Брисање из историје се дешавало у свим преломним историјским тренуцима широм Балкана – само су у различитим периодима историје брисане или претходне идеологије, или чак цели различити народи, или поједине личности, а из колективног памћења су брисане и целе династије, царства... Сваки „револуционарни период“ значио је брисање из историје. У породичном сећању репресивно брисање односило се пре свега на разбаштињене наследнике (мушке) или жене које су „осрамотиле“ породицу – „ни име да им се не спомене“... Брисани су и

они које је претходно друштво осудило да припадају идеологији или покрету који треба избрисати. Та тензија између оданости ширем колективу и оданости породици, уочена је и описана од античких времена. Од Антигоне која жели да сахрани свога брата упркос вољи „власти“ (која је често истовремено и рођачка воља) до захтева да се одрекнете чланова своје породице – супруга, оца, мајке (често налагано породицама Информбироваца...). У филму *Пливач* Ираклија Квирикадзе /СССР-Грузија, 1981 – приказан 1987⁴, са породичних фотографија нестаје један по један лик у складу са њиховом политичком осудом. И у култури често долази до репресивног брисања склањањем у страну, како Конертон описује историју уметности представљену кроз поставку Британског музеја... То брисање склањањем у страну, јесте важан део патријархалне репресивне традиције – рецимо радови Полексије Тодоровић (ћерке Матије Бана, супруге Стеве Тодоровића који на Бановом брду именованом по његовом тасту, има и своју улицу) у цркви у Неготину нису склоњени, али је њена улога ко-ауторке нестала из историје, из колективних сећања те савремених културолошких пракси (туристичка валоризација нпр.)... Наша претпоставка је и да немање сећања о женама у породици може бити део иманентно репресивних, иако неизговорених, патријархалних пракси.

2. Прескриптивно брисање је оно које чини носилац ауторитета зарад добробити свих страна (рецимо заборав међуетничких убистава, да би се помогло стварању новог заједничког идентитета и будућности). То брисање из историје се некада чак и јавно обзнањује – пре свега да би се спречавала крвна освета. Тако је 403 године пре Христа у Атини издата наредба да се не памте никакви злочини претходника. Тада је подигнут на Акропољу и олтар богињи Лети, богињи заорава. Може се претпоставити

4 „traces the fates of three members of the same Georgian family through sequences set in 1913, 1947 and the film's present. It uses the metaphor of swimming to examine questions of Georgian culture and identity both within its narrow surface timescale and over the whole of Georgian history. This article seeks to examine the ways in which *The Swimmer* re-asserts Georgian identity in the context of Soviet experience. It looks at the film's allusions to Georgian history from the Kingdom of Colchis, visited by Jason and the Argonauts, through the Greek, Roman, Christian and Ottoman periods, to the late Tsarist era, the Russian Revolution and the Stalin years. *The Swimmer* is also a film about its own making, and its other central concern is the questions raised by attempts to 'film the past'. Like other films of the period, it examines the way in which art and memory combine to attempt to provide historical understanding.“

и да у породичном памћењу носилац ауторитета, на исти начин како „донесе одлуку“ о заборау (репресивни заборав), може је донети имајући у виду добробит породице, то јест престанак даљих деоба. Ипак, у породичном колективитету патријархалног друштва ова два типа заборава биће веома блиски, јер носилац ауторитета не мора ништа да објашњава – а често су му аргументи за репресивни заборав (наредба мајци да заборави сина или ћерку носиоце срамоте породице) образложени управо бригом за преостали део породице, што је суштина прескриптивног брисања.

- 3. Заборав који је неопходан (конститутиван) у изградњи нових идентитета** – он је нарочито карактеристичан за друштва усмене културе, када се митови мењају да би одговарали новом времену и новим околностима. Чувени су записи антрополога настали у дужим временским размацама о промени митова афричких племена након деколонизације, када су границе конституисане различито, а митови мењани да би одговарали новим ситуацијама (Роуланд Лоример). Заборав словенства данас у процесима антиквизације у Македонији чини се да је важан да би се у колективно биће народа могао уписати нови – антички македонски идентитет... Заборав предака који симболишу вредности неадекватне савременом тренутку (прикривање прошлости... прикривање неадекватног „очинства“, посебно у земљама са строгим расним законима) – дешавало се и након завршених и пребројених ... Тако се може пратити промена идентитета Јевреја у Србији и пре Другог светског рата услед страха од надирућег фашизма (Клаић. Д.) али и промена презимена и имена након Другог светског рата као тежња ка заборау и ослобађању од порекла (од свођења личности само на своје етничко и верско порекло), о чему врло прецизно пише Милена Ђатовић (Скопје 2013). Наравно, огромна је разлика да ли је тај заборав друштвено наметнут (случај Македоније), тако да сви који не прихватају заборав словенског порекла као парадигму осећају то као репресивни заборав, или је самостално „изабран“ (иако је често такође реч о својеврсној друштвеној „принуди“). У процесима „разградње“ дуго времена конституисаног заједничког корена српског и црногорског идентитета, присутна су оба процеса, а да нити један не зависи истински баш само од сопствене воље. Биће стога интересантно анали-

зирати како се ово раздвајање реперкатује на политике памћења и заборава Првог светског рата.

4. **Структурална амнезија**, структурални заборав идентификован је управо као најчешћи у породичном сећању (Џон Барнс 1947). Особе теже да се сећају само оних канала, делова сопствених педигреа који су друштвено значајни. Заборав (стид) од сеоског порекла, стид од рођака – једно време се схватала као „неопходност“ у конституисању модерних, урбаних идентитета. Наравно да су вредносни судови и друштвене идеологије у темељу таквих избора, па је чак и у сељачкој Србији својевремено била тежња да се међу прецима некако ипак нађе припадник радничке класе („потиче из скромне радничке породице“), док се интелегенција, макар била називана и „поштеност“, није баш високо котирали, јер се сматрало да потиче, да суштински припада крупној буржоазији (сасвим декласираној као колаборационистичкој), или, не много више цењеној – ситној – малограђанској буржоазији. А онда су се времена и друштвени оквири комуникације променили, па је од деведесетих из породичног заборава отет сваки предак који је могао имати неку имовину и бити повезан са градском „предратном“ буржоазијом, појавиле су се и дворске даме, деде масони... Истраживањем штампе деведесетих и посебно интервјуа са познатим личностима вођеним у том времену, тај процес се видно уочава. Истовремено, „деца комунизма“, припадници друштвених елита, почела су да прикривају своје револуционарне претке којима су се дотле дичили.
5. **Заборав као поништавање** – настаје услед сувишка информација, па и уз уверење да више није нужно памтити, јер је све архивирано. Очито је да у породичним историјама ово није уобичајен тип заборављања, јер ту свакако постоји свест да ништа није архивирано ни довољно забележено јер та врста традиције у Србији не постоји.
6. **Заборав као планирана „застарелост“**. Овај тип заборављања Конертон везује за капиталистички систем потрошње, у коме се са капитализма производње прешло на капитализам производње и продаје услуга. Наравно, услуге, за разлику од роба, имају много краћи „век трајања“, што наравно убрзава обрт капитала. Разликовање у култури масовне потрошње не долази по поседо-

вању нечега ретког али трајног, већ пре свега по поседовању најновијих модела, најновијих услуга. И ту корисник већ има свест о коришћењу нечега што ће већ следећег дана бити непотребно и застарело. У породичном животу, то је организација забава, журки, партија – које се не памте дуго и које не значе много, пре свега и стога што се не организују „породично“ већ генерацијски, па и не постоје у „породичном сећању“ (родитељи одлазе од куће кад дете организује журку, и обрнуто...). Све мање има заједничких догађаја од важности – туристичка путовања и годишњи одмори су једно од њих, али се они везују за ужу породицу и често су искуства „непреносива“ чак и између уобичајене три генерације о којима говори Асман.

7. Заборав као понижавајућа тишина. Према Конертону она свакако не настаје након отворене и директне акције државе. Иначе је синтагма „понижавајућа тишина“ парадоксална, јер се понижење у ствари тешко заборавља. Доминик Мојси (2012: 73-109) говорећи о културама наде, страха и понижења показује како понижена друштва више и детаљније памте, више су оптерећена прошлошћу од друштава наде и страха (оба окренута, додуше са различитим емоцијама, ка будућности)... Конертон наводи као пример понижења, тј. понижавајуће тишине, бомбардовања немачких градова која су оставила бројне бескућнике – а о чему се 50 година од краја рата није говорило, али која сада постају значајна друштвена тема. Има много понижавајуће тишине и у овом региону – заборав – заборав бројних жртава и трагедија. Понижавајућа, али још више срамотна тишина, прекрила је и егзодус Немаца из Војводине, али и егзодус бројних наших сународника из Хрватске и Босне деведесетих...

Овим категоријама које Конертон предлаже, додали смо још две:

8. Заборав као срамотна тишина. У породичном сећању могли би бити бројни примери понижавајућих тишина – силовања, бежања од куће и сва она понашања која се у патријархалном друштву оцењују као срамотна... Осећање стида и срама – нарочито ако је последица неправде, ако се очекује да осећате стид, а ви сами знате да нисте допринели кривици – да сте „без кривице криви“, даље учвршћује осећање понижења и фруст-

рацију... Стога је важно да се понижавајућа тишина раздвоји од срамотне тишине (Драгићевић Шеших и Стефановић), и да се ова типологија допуни и осмом категоријом: Заборава као срамотне тишине.

- 9. Заборав као конфузна тишина.** Ауторке наводе и девети тип заборава: конфузну тишину, сматрајући је важним типом заборава у институционалном, али и у друштвеном сећању. Ово истраживање није за сада дало аргументе да се и Конфузној тишини, посебно у времену друштвених превирања поклони већа пажња и када је реч о породичном памћењу, али је важно уочити и овај тип заборава, условљен конфузним спољњим комуникативним оквиром. Рецимо: питања антифашистичких покрета у Србији током Другог светског рата; односа према Краљевини; српству и црногорству; српском језику итд. решена су или се предлажу као решења међусобно супротстављени образци и чињенице. То може да представља и у породичном сећању проблем – иако се он онда обично решава прескриптивним заборавом, но важно би било задржати и ову категоријалну могућност у предстојећој анализи.

Породична сећања и политике заборава на улоге жена у Првом светском рату – резултати истраживања

Користећи овај категоријални апарат за проучавање политика заборава, покушаћемо да разумемо и интерпретирамо како изречена, тако и прећутана сведочења. То свакако неће бити једноставно, јер да би се разумело чега нема у сећањима, било би неопходно ићи на реалне историјске изворе, па упоредити да ли постоје појаве о којима породично сећање не говори. Које су то појаве, и зашто их нема у породичним сећањима? Међутим, чини се да ће наш задатак бити лакши – јер су прикупљена сведочења изузетно оскудна, и јер указују на мали простор дат „женском сећању“ уопште.

Интересантно је да је већина саговорника са одушевљењем прихватила да говори – да има прилику да неке исприча делове својих сећања која већ почињу да бледе („Радујем се прилици да се подсетим о томе шта сам чула од својих родитеља“. породица Петровић) – јер углавном нема фотографија, нема докумената, нема породичних архива из тог пе-

риода, па чак се ни у једном случају нико од испитаних није сетио чак ни предмета који је можда преостао из тог временског периода да ли је још увек у породичном поседу. Изговор је углавном био везан за бројне ратове, недаће, кризе – па затим и селидбе, а посебно је указивано на чињеницу да су сеоска домаћинства била толико сиромашна да се све што се имало користило и трошило – да нема, као у Војводини, сандука са нетакнутом девојачком спремом донетом у мираз... Та спрема се донела, носила и износила, а у најбољем случају се по неки њен део одвојио за сахрану („најбоље либаде...“, Драгићевић). Стога, материјалних доказа, слика и предмета који би говорили о прабакама – у малим становима социјалистичке изградње, није могло ни бити. У њих није доношено ништа из претходних сеоских или приградских живота, јер није било ни „примерено“, а и градске породице су одмах желеле и другу врсту живота – не предмете који би их подсећали на сеоско порекло и тежак сеоски живот.

Зато је суштина свих сведочења била везана за приче – или за њихово одсуство. И испитаници су били уверени да знају своје порекло, међутим – у тренутку би се зауставили: да, знам много прича – о дедовима... али о баки или прабаки – па, не знам у ствари, остала је сама, тешко је живела...“ „Како се звала?“ На одговор би се дуго чекало: „питаћу баку/маму како јој се звала мама...“ Тако су резултати овог истраживања прилично поразни. У породицама се не говори о прошлости која прелази три генерације (чак у садашњим нуклеарним породицама у већини случајева сећање се преноси само између две генерације: родитеља и деце). Већина испитаника није умела да наброји више од једне прабабе или прадеде (обично мајке или оца једне од бака са којом су изразито блиски), а о животу, занатима, послу, па чак ни о броју деце који је та прабака имала – не може ништа да каже. За многе од њих, овај задатак је представљао и подстрек да оду до села у којима им још увек живе рођаци (углавном баке) од којих су претпостављали да могу чути много више о животу прабаке но што се то касније показало тачним.

И онда, тај мали студентски задатак – да испричају причу о животу своје породице у време Првог светског рата, али из женског угла, постаје много тежи него што су студенти претпостављали.

„Моји родитељи не знају, а бака живи у селу или у другом граду“, „рекли су ми да разговарам са тетком или ујаком“... Но, суштина задатка и јесте била то – да испитамо да ли се у породицама говори – дакле, да ли

се и памти (јер говор је једини начин преношења породичног сећања у земљи у којој и архиви уништавају документе, а библиотеке књиге...) – и шта се и како памти? Истовремено, то нам даје и јасну слику о ономе што се прећуткује и заборавља, а што је основни фокус ове анализе⁵.

Шта нам дакле говоре прикупљена сведочења о породичним сећањима на улоге жена у Првом светском рату? Шта је нестало из сећања? Који типови заборава владају у породичном памћењу? Суштински, од седам, тј. девет типова заборава које смо навели, истраживање даје могућност да се сагледа доминација пет облика, иако се може наслутити да има пракси заборављања које одговарају и другим облицима.

- 1. Репресивно брисање** из друштвене па и породичне историје дешава се онда када вредности и понашање особе не одговарају захтевима друштва или породице. Највећи број видео сведочења, упркос задатку да се говори о женама – преткињама, наводи са поносом имена дедова јунака и говори о њиховом одласку на фронт. Имена мајки, баки – дакле жена које остају у кућама, углавном су надимци (бака Ружа, Цема...) или се уопште не спомињу. Наравно, друштвена, репресивна брисања односила су се пре свега на дедове – углавном због њиховог политичког ангажмана. Нестанак имена и памћења о женама – највећи број саговорника и не примећује док не буде експлицитно питан, али у томе и тада види случајност, не намеру репресивног брисања. (Репресивно брисање жена из породичне историје дешава се обично због „греха“ – и тада се више она не спомиње – сем као „она неспоменица“, може се још ту и тамо јавити у неком нарративу, док о њој говоре они који је знају и који је се сећају. Истраживање није дошло нити до једне „неспоменице“, што је можда и логично, имајући у виду да репресивно брисање, посебно када је везано за породични патријархални морал, обично успева – и личност је заувек избрисана из сећања. За разлику од породичног репресивног брисања, репресивно друштвено брисање ипак нема такву трајност и ефекат, јер породица, макар кришом, чува бар артефакте или сегменте сећања који могу „оживети“ у наредној генерацији. У сведочењу многих породица (породица

5 О култури сећања српских породица биће више речи у раду под називом: „Сlike без рама – Култура сећања – породично памћење улога жена у заједници током Првог светског рата”, представљеном на Конференцији *Први светски рат у књижевности и библиотеци*, одржаној на Филолошком факултету у Београду, 26-27. септембра 2014

Савић⁶ из Рашке као парадигма), јасно је како је под притиском пожељног друштвеног оквира комуникације из сећања нестао деда – осуђен као „народни непријатељ“ 1944. године, без обзира што је био херој Првог светског рата – Солунац. У том репресивном друштвеном брисању деде, избрисана је и његова супруга – бака (и прабака) саговорника, дотле да јој ни име, у дугом излагању саговорнице, није споменуто. Ипак, чини се да је репресивно брисање жена из породичне историје иманентно усађеним патријархалним вредностима, било да су експлицитно исказани (Вајагић⁷) или имплицитни (Тодоровић), јер се веома тешко долазило до исказа о томе како су живеле њихове баке и прабаке. Одговори су били општи и неспецификовани, док су мушки чланови породице углавном индивидуализирани, и представљени са својим особинама, занимањима и хтењима.

2. Прескриптивно брисање настаје најчешће као лична одлука – као део процеса детрауматизације, када је очито да је актер (и мушки и женски) сам себи прописао заборав да се не би подсећао на трауме које је проживео, или да не би даље трауматизовао породицу (да не би развијао негативна осећања према „другом“ – било да је „други“ тзв. Уобичајени други – непријатељ, окупатор, или је „други“ комшија⁸). Отуда у сећању породице Петровић нема живота под окупацијом, нема сећања ни на ћерку ни на сина инвалида који није мобилисан – већ постоји сећање на емоцију страха приликом мобилизације сина „узданице“ („а бака, иако српски патриота, није била срећна када јој је *једини* син нада и узданица мобилисан“), на емоцију среће приликом

6 Сведочење Зорице Маринковић, еманциповане жене која говори о свом деди Стеви Савићу са великим поштовањем, док његову супругу не спомиње никада, ни једном речју – чак не ни као преносника породичних сећања.

7 „Зна се патријархални систем у православном свету – Жене су имале своју улогу – да воде домаћинство, брину о стоци... Жене су биле господари шпајза, оне су држале кључеве и једине тамо улазиле. А мушкарци су морали да стичу новац – па стога у кризним периодима морали су да емигрирају, и да раде у челичанама у Америци“.

8 У сећању породице Војтех из Ваљева (отац Павле Војтех, лекар, мајка из адвокатске породице Радовановић), по повратку „из безжаније“ затичу сасвим опљачкану кућу – без кревета и било каквог намештаја, толико да када је отац који је био војни лекар тражио да га са фронта однесу кући да у кући умре од тифуса, у кући више није било кревета већ су морали позајмити две столице и клупе на које су га положили...) Један од битних разлога породице да се из Ваљева пресели у Београд након рата била је управо жеља да се тај догађај „заборави“, да се не сусрећу са онима који су искористили прилику да у сред ратних сукоба опљачкају кућу.

дочека сина „узданице“ који се срећно вратио, сина који је дакле срећно преживео али „никада није желео да прича и није величао српску голготу, већ ју је сматрао трагичном“. Дакле, ту је породично сећање – сећање о избегавању, прескриптивном брисању сећања да се не би породица трауматизовала.

3. **Заборав у циљу конституисања нових идентитета** – честа је појединачна породична пракса приликом тешких одлука о емиграцији. Она врло често додатно погађа народе – жртве, оне чији чланови желе да ослободе своју децу живота у сталном страху и да им стога дају нове идентитете. Претпостављамо да су након Првог светског рата, у сада новој држави Срба, Хрвата и Словенаца, касније Краљевини Југославији, бројне породице са територије Аустроугарске, без обзира на своје етничко порекло, „морале“, то јест хтеле да забораве све што их је везивало за претходну државу и претходну, аустроугарску власт, те се стога у сећању брисало све оно што би могло да „компликује“ идентитетски наратив.

4. **Структурална амнезија** брише све оно што се оцењује као мање важно, као претке који не „импонују“, било због свог сеоског порекла, скромног образовања или скромног имовинског стања. Како је крупна буржоазија у Србији почела да се ствара тек од „лифераната“ у Првом светском рату, мало је оних који своје градско буржоаско порекло могу да воде из периода пре Првог светског рата. Структурални заборав доминирајући је облик заборав у породицама, близак забораву неопходном за конституисање нових идентитета... Ипак, тај заборав брише и мушке претке, брише места сећања – све. Памти се само оно за шта се мисли да је значајно, што може да уздигне, што ојачава породични педигре. Како су углавном „мушке главе“ породица имале ту прилику и могућност да буду школовани, да воде послове, да одласком у рат шире своје видокруте – онда њихове приче „импонују“. Жене домаћице, мајке, сведене су на – „мајку осморо деце“, „мајку троје деце“ и ништа лично, индивидуално се о њима више не говори – сведене су и у породичном памћењу на кухињу, „шпајз којим владају јер држе кључ“, на одржавање дома кад мушкараца нема... Нема сећања на породичне „црне овце“, на нетипично, посебно – на карактере који имају изрази-

ту особност. Породица гради тип – било жене било мушкарца, тип мушкарца хероја (био он то или не био, довољно је да је био војник, по оној, „радо иде Србин у војнике“, свакако двосмисленој...) и тип пожртвоване мајке.

5. **Заборав као поништавање** нисмо нашли у овом случају.
6. **Заборав као планирана застарелост** може се наћи само код најмлађе генерације којој се чини да у савременом свету нема потребе ништа памтити – да прошлост оптерећује, и да им није важно да знају толико далеко у прошлост своје породице. Ипак, искуство „школског задатка“, успело је да код многих студената овај став промени.
7. **Заборав као понижавајућа тишина** – како српска војска и српски народ у Првом светском рату нису били поражени – напротив, доживели су славу која је одјекивала широм света, то овај тип заборава није могуће наћи у овом контексту... Иначе је ова категорија најчешће везана за оне који су рат изгубили, па живе у култури понижења (Мојси), морајући да прихвате губитак територије или неке друге понижавајуће услове капитулације. У породицама у Србији, та врста тишине дешавала се приликом губитка „националне части“ – понижавајућег одузимања имовине и још више друштвеног положаја и угледа.
8. **Заборав као срамна тишина** – везан за Први светски рат, у породичном сећању може да се односи само на специјалне случајеве везане за дезертерство или силовања. Међутим, тај заборав је тешко утврдити и док је жива генерација која је претрпела „срамоту“, а када НЕСТАНЕ генерација на коју се односио догађај, онда нема ни срамне тишине, јер догађаја нема ни у прикривеном сећању, а породичних архива који би подсећали на „сраман доживљај“ у Србији нема. Стога у причама постоји у колективном сећању наротив злочина окупатора, силовања – а у драматургији (Свети Георгије убива аждаху Душана Ковачевића) и неморално понашање оних који нису отишли на фронт – али та сећања нису „персонализована“, нису везана за конкретне особе – већ се износе као приче које су се десиле неком другом, у суседном селу...

На шта су указала већина сведочења? Пре свега, да је на породично сећање јако утицала друштвена идеологија и како она, комунистичка, сељаштву није поклањала никакву пажњу (Весна Ђукић, *Право на разлике: село-град*, 1998), и неговала је пежоративан однос према сељаштву то су суштинске породичне везе и односи на линији село – град, у ствари били прекинути. Зато не треба да чуди да се у градским породицама данас није сачувало сећање на претке са села, посебно не као на личности са свим својим специфичностима, на појединце са својим карактером, већ пре свега као стереотипне слике деда и баба кроз своја занимања (деда који оре, бака која „управља шпајзом“).

Сећања су углавном исказивана уопштено, више као да су научена током живота, у школи или читањем књига и новина. Њих испитаници представљају кроз опште стереотипе живљења (тешког живљења) у датом периоду, дакле, сећања су више исказивана као део колективне свести народа са ових простора, а мање као породична сећања на конкретне претке. Искази су очекивани и до те мере општи, чак, кад су у питању образованији испитаници, као да су и настојали, када су коначно добили прилику, да одрже мало предавање својим потомцима који их никада пре тога нису ни желели да саслушају.

Тако се главни наратив о животу жена у Првом светском рату може свести на речи једне од испитаница: „Живело се тешко, много се радило око стоке, око деце“. Често се помене и да су у то време постојале задруге, те да је живот био организован на патријархални начин како се „иначе радило и живело у задругама“, али на додатни упит о конкретним ситуацијама, догађајима или о конкретној личности баке или прабаке – њеним особинама, вештинама, највећи број сведочења не даје одговор.

Сећања на жене недостају и у градским породицама (градским бар тричетири генерације), јер жена у време Првог светског рата најчешће, није имала професију – била је домаћица, а деда или прадеда у граду су били трговци, опанчари, клонфери, учитељи, столари... а и војници, који одлазе већ у Балканске ратове – стижу на Косово, под Једрене... Тако да разговор врло брзо опет оде са теме жене и њеног живота, на лик деде који је „отишао на фронт“, који је „дошао са фронта са медаљама“, који је затим кренуо да гради каријеру...

Најјача сведочења о женама дале су жене које су остале у срединама из којих потичу – дакле оне које су наставиле живот својих бака и прабака у селима из којих потичу. Међу њима није било ни потребе за структуралним заборавом, а ни репресивни и прескриптивни заборави нису били тако јаки, јер се дружења и приче у сеоским срединама воде не само унутар породице, већ и унутар шире заједнице која дели исто животну искуство и иста сећања.

Стога су жене са села биле готово једине које су могле да дају конкретне приче – детаље о разним истинским ситуацијама и начинима како су жене решавале проблеме током Првог светског рата. Данашње „градске баке“ су о животу својих бака у селима током Првог светског рата давале уопштене, професорски припремљене одговоре „о тешком положају жена“, које су прве устајале да заложу ватру, а последње легале... а да при томе нису могле да конкретизују ниједну причу, ниједан однос (рецимо између јетрва у задрузи која је остала без „главе“). Живот сељанке као да није завређивао пажњу, а и животу претка-сељака се поклањала пажња само толико колико је био херој на фронту – било да је преживео (дакле победник) или погинуо (дакле херојска жртва). А жена је увек и искључиво у улози: мајке или супруге, и, ређе, сестре... и у тим улогама су јасна очекивања од ње – те су и сећања увек везана за догађаје којима се једна од тих улога значајно реализује – што је у Првом светском рату углавном била улога мајке, док су улоге супруге и сестре биле „на чекању“.

Наравно, било је изузетака, углавном везаних за образоване саговорнице (и жене и мушкарце) са подручја које је у првом светском рату било подручје Аустроугарске монархије. Они су чешће располагали и породичним артефактима, а очито је да су и локални архиви и историчари део те грађе сећања и живота током првог светског рата већ обрадили и публиковали, па се сад и та, некада приватна сећања, поставши јавним и доступним, уклапају у шира колективна сећања.

Током истраживања артикулисала су се два изговора зашто се у породицама више брише сећање но што се памти? Први изговор каже: Не знамо ништа зато јер је XX век означио бројне породичне ломове, одлазило се са села, из родних малих градова, и тамо смо оставили остареле родитеље, топосе сећања и предмете који би нам били део „складишта сећања“. Други изговор каже: Не знамо много. Комунисти нису волели да се прича о солунцима... па онда као да нису волели ни да се прича о

Првом светском рату. Често су саговорници помињали и да је комунизам антисрпски по дефиницији, те да је наметао заборав. На потпитање – а зашто се унутар породица није чувало сећање које је само породично, ако се већ у друштву није водило много бриге о солунцима –, слеже се раменима, или се напомиње да атмосфера у друштву није стимулисала родитеље да о томе говоре својој деци. „Уосталом, ионако се у породицама све мање разговара“.

Кључни наративи

У анализи интервјуа издвојени су бројни наративи сећања који се преклапају, користећи основне реторичке стратегије. Међу њима су најважнији:

1. **Тежак положај жена** – патња као свакодневица. Сељачки и други, и женски и мушки послови набрајани су често вокабуларом народне песме: „Кад устане кука и мотика...“ А саму ситуацију у којој се налази жена такође су описивали стандардним фразама: „устајале су пре свитања“, „оне су ложиле ватру, косиле, орале и копале“, и „воду носиле“, појиле и храниле стоку, преле и ткале... Сем у ретким случајевима, навођени су специфични послови које су жене морале да преузму (у опанчарској радњи на пример), тако да је тешко утврдити шта је наратив личног, а шта наратив колективног сећања.
2. **Жена као мајка – херој и жртва.** Прихватање судбине, неминовности друштвене улоге жене којој патријархално друштво додељује задатак *хероине у жртвовању* за опстанак породице. Она нема, изван тих улога, никакву другу особину нити карактеристику, а овај наратив се одлично уклапа у наратив виктимизације који је кључни наратив репрезентације српског националног идентитета.
3. **Отпор окупатору.** Иако су услови за отпор били веома тешки, ипак се у неколико сведочења помињу напори неслагања и отпора – било кроз писање писама Црвеном крсту у Женеви, било у супротстављању наметнутој реквизицији – дакле држави као таквој, било да је у питању реквизиција стоке (коња и волова као „средстава за превоз“), хране или реквизиција кожа из опанчарских радњи. Све облике протеста и сналажења испитаници су

наводили као примере отпора окупатору (иако је у питању често била и њихова сопствена држава – било Аустроугарска, било Србија, посебно 1915. године).

4. **Одлазак у бежанију/збег** – остао је у сећању градских породица и као изразито мучан тренутак у коме су жене биле први пут принуђене да саме носе одговорност, ван куће, за судбину своје породице. Та прича о бежанији, страху од Бугара, негостољубивости тј. користољубивости домаћина код којих су стигли, често се везује и за још веће разочарање приликом повратка – затекавши опљачкану кућу – кућу коју су поплљачкали сиромашни и огорчени суседи који нису имали средства за одлазак.
5. **Село као пасторала, простор солидарности, дружења, топлине међуљудских односа** – упркос наративима који не идеализују село, нарочито када у њега стиже градско избегло становништво, у сведочењима оних који су пореклом са села преовлађује романтизирана слика села, сеоских односа, идиличне и солидарне сеоске задруге у којој се „знао ред“.
6. **Херојски/јуначки наратив** – и даље преовлађује у исказима иако је захтев био да се прича о сопственој породици и породичним сећањима, многи саговорници су од личних прича прелазили на општију причу – помињући српске војсковође али и жене-хероине, попут Милунке Савић, Љубице Чакаревић... Чинило се као да ни то што су жене радиле и мушке и женске послове, што су чиниле огромне напоре за опстанак породице, као да ништа није довољно да би оне постале актери историје, чак ни породичне, па се указивало и на жене-борце и на жене-болничарке, и кад нису биле чланови њихових породица. Очито је била и жеља саговорника да се покаже и сопствено шире знање, а можда је то и прави показатељ до које мере колективно сећање постаје важније од личног и породичног.
7. **Патриотски наратив** – глорификација српске војске – и патриотског дуга жене – да пошаље све своје синове у рат практично је потка свих сећања чак и када се не исказује експлицитно... То се подразумева, и то је основно осећање свих сведочења. Усуд, неопходност, немогућност другачијег деловања, јер је патриотско осећање оцењено као најснажније и најјаче.

8. **Ратни трагички наратив** – „Први рат је био црн – то је трагедија српског народа“, такође се помаља након патриотског наратива, као његов део, јер суштински сведок жели да укаже да је можда требало „бирати другачије“, а опет у циљу „патриотизма“, тј. биолошког опстанка нације.

Патетика као једна од емотивних реторичких стратегија основна је карактеристика готово свих личних сведочења, па чак и оних који су претендовали да нам дају шири контекст, да свет своје породице прикажу на знатно ширем фону. Патетика је уткана у све наративе. Хумора и ироније готово да нема, сем у изузетним случајевима.

Друга значајна карактеристика говора о женама јесте „интимизам“, присност. Интересантно је да се жена спомиње пре свега надимком, ређе именом, а никад именом и презименом. За презиме увек мора допунски да се пита, иначе је: баба Вема, баба Сава.... Чини се да је то знак присности, блискости саговорника са преткињом. Међутим, у чак 50% исказа се ни лично име не спомиње, већ само „функција“ – мама, баба, сестра, супруга, жена мога стрица, итд. Такође, она се ни у једном исказу не означава својом професијом (не назива се ни домаћицом), за разлику од мушкарца који је одмах означиван и својим титулама (столар, свештеник, болтација, бојација & бозачија).

Сва сећања исказана су у наративима који се везују за поједине епизоде из живота породице. То је у правом смислу речи секвенцијално сећање – **одласци** у бежанију/збег, предаја пиштоља за самоубиство да би се спречила срамота; путовање да се прода производ и добије новац за порез; путовање за преминулим коњем...

Међутим, чита је недостатност и секвенцијалност, епизодичност породичних сећања; она онемогућује да се исприча кохерентна породична прича, да се да смисао запамћеним епизодама, смисао који ће бити специфичан управо за ту породицу, за личности о којима је ту реч. Овако се епизоде утискују у запамћени уобичајени наратив колективног сећања о Првом светском рату, чиме из прича бледе и временом су нестала и имена и детаљи, а догађај остаје осликан само у крупним потезима.

Важно је напоменути да већина оних које су интервјуери „испитивали“ не живи у месту у којем су живеле породице у време Првог светског рата, као ни сами интервјуери. Стога истраживање није показало да су

места сећања значајна за артикулацију породичних сећања и ширих колективних сећања. Не само што су ретке породице које и данас живе у истим градовима и селима у којима су живели њихови преци за време Првог светског рата, већ нема ни догађаја који би ову врсту сећања подржавали (11. новембар је тек одскоро државни празник, али и тада се слави војна историја). Такође, сем понеке (ретке) фотографије ни једно видео сведочење није показало никакве друге артефакте као носиоце сећања и тиме указујући да породице сем гробних места – немају других места сећања.

Закључак – проблеми са методом

Борба за женско сећање, како за повратак жена у историју тако и у породично сећање – важна је борба. Иако се чини да је феминизам ту већ дао допринос, ово истраживање показује да предстоји још много тога да се уради да би се допринело промени културног обрасца српског друштва и истинској родној равноправности.

Ово истраживање суочило се са низом методолошких проблема и питања. Као што је Бек говорио о методолошком национализму, суочила сам се овде са сопственим *методолошким патријархатом*. И ја сам породице, прихватајући начин мојих интервјуера, именovala једним презименом, иако се у свакој од њих стиче бар 8 презимена у трогенерацијском времену за које се, по Асмановима, може претпоставити да ће доћи до интергенерацијског трансфера и до међусобне познатости актера. Но, још већи проблем представљао је заборав личних имена – свођење жена на своје надимке и њихове породичне улоге.

Добијени задатак – „видео сведочење о томе шта се памти у вашој породици о животу жена током Првог светског рата“, студенти су прво схватили као нешто сасвим лако, безначајно и „претерано феминистички“. „А зашто баш само о женама?“ „Зашто ви професорка мислите да се и даље треба борити за родну равноправност? Па нема неравноправности, па зар ви немате супер каријеру?“ „Нисам приметио никакву неравноправност у мојој породици“, итд.

Но, већ за недељу дана, на наредном часу, студенти исказују проблем, нарочито ако им баке и дедови не живе у Београду. „Наши родитељи ништа не знају“. „Не могу да се сете ни како им се баба зове, а некмоли

прабаба“. „И нико не зна ништа о животу жена – ако нешто и знају – то је о дедовима солунцима...“ (Узгред, само је један од двадесет студената могао да наведе имена свих 8 прабаба и прадеда).

А када ипак, међу својим рођацима, нађу саговорника који је спреман да прича о животу жена у време Првог светског рата – врло брзо би тај саговорник прешао на причу о деди солунцу, деди ратнику, хероју... А прича о баби или прабаби би остала сасвим уопштена, сведена на одавање поште њеном тешком животу.

Онда – иако то уопште није било тражено, како су породична сећања недостатна, како саговорници дају тек понеку причу, интервјуери осећају потребу да употпуњавају породична сећања на различите начине. Обично – трагајући за неким историјским доказима који би можда потврдили породично сећање. Тако је коришћен Дигитални архив Народне банке Србије, дневне новине, монографије градова (Шид – књига Симе Томовића) ако је из тог града породица, Војни архив итд. Интересантно је да породични „архиви“ не дају податке о женама – ту су мајсторска писма, војне књижице, слике из војске... артефакти везани за жене нису снимљени и показани. Написи у новинама исто су уопштени, али ипак, објављена је и жалба три жене под њиховим именима. Драгији, Петрији и Сиди Јанковић – јетрвама из села Грбавче код Сврљига војска одузима пар волова... Оне раде и штеде и купују нови пар волова који им опет бива одузет за „потребе војске“. Оне пишу жалбе новинама као жене чији су мужеви на бојишту – а односиле су се на реквизицију храна и стоке.

Међутим, тек када је све урађено, задатак завршен и предат – студенти су се захвалили. „Никад нам не би пало на памет да питамо, а онда је то све постало тако интересантно...“

Стога се чини да би један овакав задатак требало да буде даван свим основношколцима. Да се развије једна нова култура сећања, култура у којој ће усмено породично предање бити важан део породичног идентитета и омогућити да индивидуалне, личне приче почну да граде колективна сећања, у којима ће и интимност и приватност имати важно место. А не да, као што смо сад видели, из колективне свести преузимамо реченице и парадигме, стереотипе и онда их уграђујемо и прихватамо као лична и породична сећања.

Литература

- Асман Алаида. (2011) *Duga senka prošlosti*, Beograd: Biblioteka XX veka
- Ђатовић, Милена. (2013) „Cultural Memory and Identity: Pictorial Memory – Manners of the Individual Identity Construction”, paper for Conference *Cultural memory*, Skopje, september, 2013, <http://cultcenter.net/?p=1041>
- Голубовић, Загорка. (1973) *Човек и његов свет у антрополошкој перспективи*, Београд: Просвета.
- Graffy, Julian. (2007) „History, memory, water: the reclamation of Georgian identity“ in Irakli Kvirikadze’s *The Swimmer, Studies in Russian and Soviet Cinema*, Volume 1, Issue 3, 2007.
- Dragičević Šešić, Milena, Dragojević, Sanjin. (2007) *Interkulturalna medijacija na Balkanu*, Sarajevo: OKO.
- Dragičević Šešić, Milena i Stefanović, Milena. (2014) *Trauma in institutional memory*, Conference paper, ENCATS, Brno, september, 2014.
- Đukić, Vesna. (1998) *Pravo na razlike: selo-grad*, Beograd: Zadužbina Andrejević
- Klaić, Dragan. (2006) *Vježbanje egzila*, Zagreb: Antibarbarus
- Младеновић, Божица. (2007) „Рат и приватност, Први светски рат“ у: Ристовић, Милан (уред.) *Приватни живот код Срба у XX веку*, Београд: Клио, стр. 771-795.
- Мојси, Доминик. (2012) *Геополитика емоција*, Београд: Клио.
- Pavlović, Stevan K, Božidart. *Istorije života, dela i okruženja Božidara Karađorđevića, pariskog umetnika i balkanskog kneza 1862-1908*, http://www.danas.rs/dodaci/vikend/bozidar_karadjordjevic_ekscentricni_princ_.26.html?news_id=260084#sthash.oVs9eVYC.dpuf.
- Поповић М, Тимотијевић М. и Ристовић М. (2011) *Историја приватног живота у Срба*, Београд: Клио.
- Ристовић, Милан (уред.) (2007) *Приватни живот код Срба у XX веку*, Београд: Клио.
- Томпсон, Пол (2012). *Глас прошлости*, Београд: Клио.
- Connerton Paul. „Seven types of forgetting”. *Memory Studies*, January, 2008. vol. 1 no. 1, pp. 59-71.

SURRENDERED TO THE ALTAR OF THE GODDESS LETA – FORGOTTEN IN HISTORY – GONE IN FAMILY MEMORIES

Summary

The topic of this research in progress is culture of memory and politics of forgetting in contemporary Serbian society. The study explores ways and methods of intergenerational family memory transmission, focusing on memorisation of the life and the role of women (mothers, grandmothers, sisters, relatives...) during World War One. The aim of the research is to define artefacts and narratives of intergenerational memory transmission, and more specifically, to define what is content that is remembered, and what are issues what are sent to oblivion. Secondly, it explores „lieu de memoire“ – places of memories which have importance for the family and which are actively „used“ by several generations.

The starting point of the research is Connerton's typology of types of forgetting. It is encompassing: repressive erasure; prescriptive forgetting; forgetting that is constitutive in the formation of a new identity; structural amnesia; forgetting as annulment; forgetting as planned obsolescence; and forgetting as humiliated silence.

To this preliminary taxonomy of forgetting two more types has been added: forgetting as shameful silence and forgetting as confused silence showing its functions (raison d'être) and agents in patriarchal society (Dragičević-Šešić and Stefanović 2014). The results of this research had shown that in spite of the fact that during WWI women had lead family and society for at least 3.5 years alone (and in many cases even 5 years, since 1st Balkan war who started in 1912), neither individual family memory neither collective memory supported by different societal instruments of memory transmission (films, TV serials, documentaries, literature, reviews, memory spaces etc.) – have not kept stories or artefacts related to the women roles. Both official and family memories are neglecting this „life behind the front“, life under occupation. Two dominant narratives: narrative of heroic victory (from Battle on mountain Cer in 1914 till Breakthrough of Salonika Front (Thessaloniki front) in 1918) and narrative of martyrdom of Serbian army (Albanian Calvary in 1915) have not let individual women memories (even when linked to heroic acts, martyrdom and suffering) to become transmitted in collective narratives (with exception of few stories linked to women-fighters and

women-nurses which were accepted in official policy of memory, and from there transferred in collective popular memory. The research identified key types and reasons for forgetting: repressive erasure, structural amnesia and in smaller extent prescriptive forgetting. Thus, memory practices of Serbian families are still keeping patriarchal matrix of memory, stereotyping gender roles focusing on only few typical narratives such as: women as being who has to sacrifice itself for the sake of family, who has to suffer and live hard without complaining, who has to show pride and resistance to the enemy, or to take family away from the enemy, and finally, to celebrate and respect the heroism of masculine members of her family. Thus it is a need to fight for the inclusion of women memory in family narratives and through them to a collective memory of society. The „civil memory“ should be more supported also by other societal agents such as cultural endeavours and scientific research which till now avoided this issue, offering women life and contribution in the World War One to the Altar of the Goddess Lethe, making them forgotten in history and deleted from family memories.

Key words

Memory policy, Forgetting policy, family remembrance, gender roles, patriarchal matrix of memory; memory narratives, memory artefacts, World War One, Serbia, intergenerational memory transmission.